

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

КУЛІНІЧ МАРІЯ ЮРІЇВНА

УДК 930.253(477)"1991/2014"

**АРХІВНА УКРАЇНКА: ІСТОРІЯ ПОВЕРНЕННЯ, ТИПОЛОГІЯ,
ДЖЕРЕЛЬНО-ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗНАЧЕННЯ (1991 – 2014 рр.)**

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі
архівознавства та спеціальних галузей історичної науки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Палієнко Марина Геннадіївна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри архівознавства та
спеціальних галузей історичної науки

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Папакін Георгій Володимирович,
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України,
директор

кандидат історичних наук
Берковський Владислав Георгійович,
Центральний державний
кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного,
директор

Захист відбудеться «21» грудня 2015 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.20 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 349).

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 58).

Автореферат розісланий «20» листопада 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

О. І. Божко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Структура дисертаційного дослідження зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів (8 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (389 позицій, 42 с.), 6 додатків. Загальний обсяг дисертації – 371 с.

Вступ. Актуальність теми. Проголошення незалежності України 1991 р. стало відправною точкою для національного та державного відродження. Посилилися процеси інтеграції України у світове співтовариство, розширилися та поглибилися міжнародні зв'язки й контакти з зарубіжним українством, його громадсько-політичними, науковими, культурними (у т. ч. архівними, музейними, бібліотечними) інституціями. На порядку денному постала проблема повернення в Україну її культурних цінностей, невід'ємною складовою яких є архівна україніка – документи з української історії та культури, які зберігаються за кордоном, та документи іноземного походження, що стосуються історії України.

Актуальність дисертаційної роботи полягає в спробі комплексної репрезентації організації та реалізації процесу повернення української архівної спадщини до архівних установ України та обумовлюється малодослідженістю теми. Наукова значущість роботи посилюється введенням до наукового обігу документів архівної україники, що дають можливість дослідити невідомі сторінки з історії України та життя і діяльності її відомих представників, а також формуванням інтегрованого переліку повернутих та переданих в Україну колекцій архівної україники.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в рамках науково-дослідної теми «Українська нація в загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність» (номер держреєстрації 11БФ046-01), включеної до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження є документальні зібрання архівної україники, які були передані (повернені) в Україну з-за кордону у 1991 – 2014 рр.

Предмет дослідження складає процес повернення в Україну архівної україники, його державне та організаційне забезпечення, аналіз сучасної локалізації сформованих в архівах колекцій, їх типології, складу та джерельно-інформаційного потенціалу.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1991 – 2014 рр. Нижня межа обумовлена часом проголошення незалежності України та першими заходами на державному рівні у сфері повернення архівної україники з-за кордону. Верхня межа визначена 2014 роком, оскільки процес передачі архівної україники триває донині.

Географічні межі дисертації охоплюють терени України, країн Західної, Центральної та Східної Європи, Північної та Південної Америки, Австралії, з яких документи архівної україники передані в архіви України.

Метою дослідження є здійснення комплексного аналізу процесу передачі документів архівної україніки до архівів України та його державного забезпечення, визначення сучасних місць зберігання переданих зібрань, їх складу і типології, а також з'ясування джерельно-інформаційного потенціалу архівної україніки та напрямів його наукового використання.

Відповідно до мети сформульовані основні **завдання** дослідження:

- з'ясувати рівень наукової розробленості проблеми в історіографії, виявити джерельну базу її вивчення, окреслити понятійно-термінологічний апарат та методiku дослідження;

- проаналізувати законодавче та наукове забезпечення діяльності державних інституцій у сфері повернення архівної україніки, оцінити діяльність академічних та галузевих (архівних) установ щодо поповнення НАФ документами архівної україніки;

- висвітлити процес створення та функціонування діяльності спеціальних державних органів, що здійснювали організацію та координування процесу повернення в Україну культурних цінностей у цілому та архівної україніки зокрема;

- охарактеризувати історію створення та діяльність Центрального державного архіву зарубіжної україніки – профільної архівної установи, яка зберігає та вивчає документи зарубіжної україніки;

- встановити джерела комплектування архівів України документами архівної україніки, охарактеризувати принципи їх фондування, класифікації та місця сучасної локалізації;

- з'ясувати географію надходження, кількісні показники та хронологічні межі переданих в Україну документів, визначити типологію та склад архівної україніки;

- проаналізувати джерельне значення документальних комплексів архівної україніки, оцінити їх інформаційний потенціал та окреслити основні напрями його використання.

Методологічною основою дисертації є принципи історизму, об'єктивності, всебічності, цілісності та системності. У процесі дослідження використовувались загальнонаукові (аналітичний, синтетичний, логічний, історичний та статистичний), загальноісторичні (ідеографічний, хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний) **методи** дослідження, спеціальні джерелознавчі методи – евристичний та джерелознавчої критики, методи архівознавства – принцип походження та територіальності, реконструкції архівного фонду та функціонального аналізу, а також документознавства – метод інформаційного аналізу документу.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що вперше комплексно розглянуто процес повернення в Україну комплексів архівної україніки через призму діяльності наукових інституцій, спеціальних державних органів – Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей (НК), Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон (ДСК) та Державної архівної служби

України (Укрдержархіву), проаналізовано якісний та кількісний склад переданих колекцій та оцінено їх джерельно-інформаційний потенціал.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони можуть використовуватись при підготовці фахових досліджень та лекційних курсів з історії України, архівознавства, джерелознавства, міжнародних відносин, історії науки, культури та мистецтва, а також при створенні біографічних портретів тих діячів, інформація про життя та діяльність яких відображена у документах архівної україніки.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні результати дослідження апробовані на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях: Наукова конференція з міжнародною участю «Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі» (Київ, 14 березня 2013 р.), VI Міжнародна наукова конференція молодих учених «Дні науки історичного факультету 2013» (Київ, 25 квітня 2013 р.), Тринадцяті джерелознавчі читання (Київ, 20 листопада 2012 р.), III Міжнародна науково-практична конференція молодих учених та студентів «Глухівські наукові читання-2013» (Глухів, 15–17 листопада 2013 р.), XII міжнародна наукова конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна 2014: Історія» (Київ, 25–26 березня 2014 р.), The 1st International Conference on History and Political Sciences (Vienna, Austria, March 2014).

Публікації. Основні результати дослідження відображені в 5 публікаціях у наукових фахових виданнях, у тому числі дві статті – в зарубіжних виданнях. Окремі положення дисертації викладені у 5 публікаціях виступів на наукових конференціях.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі «Історіографія, джерельна база та методика дослідження» проаналізовано науковий доробок українських та зарубіжних учених, охарактеризовано джерельну базу та методику дослідження.

У підрозділі 1.1. «*Стан наукової розробки теми*» здійснено аналіз стану наукової розробки проблеми, що дає підстави зробити висновок про недостатність її вивчення та фрагментарність відображення у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі.

У процесі розвитку історіографії теми можна виділити три умовні періоди. Звернення науковців до вивчення проблем україніки припадає на першу чверть ХХ ст., що обумовлювалося евристичною діяльністю з пошуку документів українського походження та створенням їх перших реєстрів, що відображено у працях Д. Багалія, В. Барвінського, М. Грушевського, Н. Молчановського та ін.

Другий період розвитку історіографії, який розпочався у міжвоєнний період і особливо інтенсифікувався у другій половині ХХ ст., пов'язаний із вилученням зазначеної проблематики з тематики радянських досліджень та формуванням осередків її вивчення у середовищі західної української діаспори. У цей час архівну україніку досліджували Л. Винар, Є. Зиблікевич, Е. Казинець,

І. Коровицький, М. Момрик, С. Наріжний та ін., які здійснили систематизацію та огляд низки колекцій та зібрань україніки у вигляді переліків, довідників та каталогів.

Третій період пов'язаний зі зміною політичної ситуації у зв'язку з відновленням української державності. Йому притаманна бінарна історіографія, що складається із закордонного та українського сегментів. У зарубіжному сегменті поряд із довідковими виданнями (Б. Кравченка, Дж. Хартлі)¹ з'явилися дослідження теоретичного та узагальнюючого характеру П.К. Грімстед², а в українській історіографії були закладені основи вивчення питань, пов'язаних з визначенням сутності поняття «архівна україніка», обґрунтуванням її типологічних ознак та схем класифікації, зокрема, у працях Г. Боряка та І. Матяш³. Проблеми виявлення, обліку та опису архівної україніки, створення її комп'ютеризованих баз даних розробляли, зокрема, Г. Боряк, Л. Дубровіна, В. Лозицький, О. Сохань, В. Ульяновський⁴, а процес формування державної політики України у сфері реституції культурних цінностей розглядався у публікаціях Д. Гетьмана, С. Кота, Н. Українець, О. Федорука⁵ та ін. Упродовж останнього двадцятиліття українськими та зарубіжними науковцями досліджувалась історія створення та діяльність окремих архівно-музейних установ української еміграції у міжвоєнний та повоєнний періоди, простежувалась доля зібраних ними колекцій (праці Т. Боряк, П. К. Грімстед,

¹ Архівні матеріали з історії України в Канаді: попередній анотований перелік / укл. Б. Кравченко. – К.; Едмонтон, 1990. – 38 с.; *Documentary Sources Relating to Ukraine in Repositories in the United Kingdom: A Preliminary Check-list / Compiled by Janet M. Hartley.* – Kyiv; London, 1993. – 94 p.

² Grimsted P. K. *Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Patricia K. Grimsted.* – Cambridge, MA, 2001. – 798 p. та ін.

³ Боряк Г. Зарубіжна архівна україніка / Г. Боряк // *Архівознавство: підруч. для студ. вищ. навч. закл. України / редкол.: Я. С. Калакура та ін.* – К., 1998. – С. 115–130; Матяш І. Концепція створення та функціонування Національного реєстру «Архівна україніка» / І. Матяш // *Студії з архівної справи та документознавства.* – 2007. – Т. 15. – С. 12–18. та ін.

⁴ Лозицький В. Національна архівна інформаційна система України і «Архівна та рукописна Україніка» / В. Лозицький, Г. Боряк, Л. Дубровіна // *Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна Україніка» і комп'ютеризація архівної справи в Україні: Зб. наук. праць.* – К., 1996. – Вип. 1. – 308 с. та ін.

⁵ Кот С. З історії формування організаційних засад державної політики повернення та реституції культурних цінностей в незалежній Україні / С. Кот // *Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст.* – К., 2010. – Вип. 36. – С. 361–371; Федорук О. Про деякі аспекти реалізації державної політики щодо відновлення та збереження національної духовної спадщини, повернення в Україну культурних цінностей / О. Федорук // *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи.* – К., 1993. – С. 5–10 та ін.

Л. Лозенко, М. Мушинки, М. Палієнко)⁶, особлива увага приділялась вивченню архівної спадщини українських політичних, військових, культурних діячів, митців та науковців (праці Н. Лисенко про архіви О. Олеся й О. Ольжича, Г. Папакіна про архів родини Скоропадських⁷, Т. Сидорчук про архів О. Прицака та ін.). Проблеми комплектування державних архівів документами архівної україніки, організації їх зберігання та використання висвітлювалися у публікаціях В. Берковського⁸, Г. Горбунової, Л. Демченко та ін., антропологічний потенціал документів проаналізував Я. Калакура. Однак, передані в Україну у 1991 – 2014 рр. колекції архівної україніки залишаються переважно не дослідженими та не введеними до наукового обігу. Стан наукової розробки проблеми засвідчив відсутність узагальнюючих праць з характеристикою та комплексним аналізом документів архівної україніки, що актуалізує необхідність його проведення.

У підрозділі 1.2. *«Джерельна база, понятійно-термінологічний апарат та методика дослідження»* систематизовано та проаналізовано джерельне підґрунтя дослідження, що складає комплекс архівних та опублікованих документів, частиною якого є архівні фонди, сформовані із документів архівної україніки або окремих її сегментів.

У процесі дослідження було здійснено аналіз архівних описів 58 архівних фондів *Центрального державного архіву зарубіжної україніки* (ЦДАЗУ), серед яких особлива увага зосереджена на вивченні документів Державного центру УНР в екзилі (ф. 35) та Світового конгресу вільних українців (ф. 36), використано документи діловодного фонду ЦДАЗУ (ф. 49), а також неактуалізовані документи НК та ДСК, які перебувають на стадії наукового опрацювання, серед яких особливу цінність має книга надходжень культурних цінностей.

З огляду на специфіку дослідження важливе місце у джерельній базі посіли архівні описи, за якими встановлено хронологію, кількість надходжень до архівів та здійснено порівняльну характеристику складу фондів. Зокрема, проаналізовано описи та документальний склад фондів *Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України* (ЦДАВО України): Уряду УНР в екзилі (ф. 5235), Місії УНР в Швейцарії (ф. 4211), Є. Штендери (особовий архів та документи місії УПА за кордоном, ф. 5245), М. Бутовича (ф. 4021), С. Сірополка (ф. 4433), М. Садовського (ф. 4024).

⁶ Грімстед П. К. Празькі архіви у Києві та Москві: повоєнні розшуки і вивезення еміграційної україніки / Патриція К. Грімстед. – К., 2005. – 252 с.; Палієнко М. Архівні центри української еміграції: створення, функціонування, доля документальних колекцій / М. Палієнко. – К., 2008. – 688 с. та ін.

⁷ Папакін Г. Архів Скоропадських: Фамільні архіви української родової еліти другої половини XVII–XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських / Г. Папакін. – К., 2004. – 420 с. та ін.

⁸ Берковський В. Архівна україніка: проблеми формування та забезпечення збереженості / В. Берковський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Іст. науки. – Острог, 2010. – Вип. 15. – С. 238–244.

Вперше введені до наукового обігу документи (накази, протоколи, акти про передачу культурних цінностей), які утворились внаслідок діяльності НК та ДСК, що репрезентують їх діяльність у сфері повернення в Україну культурних цінностей (ф. 5403).

Крім того, опрацьовані описи та документи семи фондів *Центрального державного історичного архіву України, м. Львів* (ЦДІАЛ України), у т. ч. табору військовополонених вояків I-ої дивізії УНА, м. Беллярія-Ріміні, Італія (ф. Р-16), Братства колишніх вояків I-ої Української дивізії УНА (ф. Р-19), І. Пулюя (ф. 309), Товариства «Просвіта» у м. Львів (ф. 348) та ін; вісімнадцяти фондів *Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України* (ЦДАМЛМ України), у т. ч. О. Довженка (ф. 690), І. Багряного (ф. 1186), В. Вовк (ф. 1212), Г. Черінь (ф. 1301), М. Радиша (ф. 1308), В. Авраменка (ф. 1349), М. Бутовича (ф. 1366) та ін., що містять біографічні відомості, відображають творчу та громадську діяльність українських діячів. Складовою джерельної бази дослідження стали документи О. Пріцака (ф. 10) і В. Вовк (ф. 15), що зберігаються в архіві *Наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НБ НаУКМА)*, особові фонди О. Олеся (ф. 114), У. Самчука (ф. 195), О. Ольжича (ф. 196), З. Генік-Березовської (ф. 201). В. Барки (ф. 204) та ін., що зберігаються у відділі рукописних фондів і текстології *Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*, серед яких особливий інтерес становлять автографи, рукописи праць, неопубліковані твори, щоденники та спогади, приватне листування та фотодокументи.

Комплекс опублікованих джерел включає: 1) законодавчі та нормативно-правові документи, які регулюють збирання, зберігання, вивчення та повернення архівної україніки; 2) державні та галузеві програми, а також методичні рекомендації, розроблені Укрдержархівом та установами НАН України; 3) державні програми та звіти про діяльність НК та ДСК; 4) довідники, переліки, путівники архівної україніки; 5) архівні електронні ресурси.

Понятійно-термінологічний апарат представлений характеристикою основних термінів і понять, зокрема, поняття «архівна україніка», «реституція в архівній справі», «культурні цінності», а також окреслено різницю між поняттями «передані» та «повернені» колекції архівної україніки та запропоновано визначення поняття «колекції архівної україніки».

Джерельна база має комплексний характер, представлена архівними, опублікованими та електронними джерелами, та в достатній мірі репрезентативна для виконання поставлених завдань.

У другому розділі «Державна політика України щодо повернення архівної україніки та основні напрями її реалізації» розглянуто процеси формування та впровадження державної політики України у сфері повернення з-за кордону культурних цінностей, зокрема архівної україніки.

У підрозділі 2.1. «*Законодавче та наукове забезпечення діяльності державних інституцій у сфері повернення архівної україніки*»

охарактеризовано державні ініціативи з поповнення та збереження національної архівної спадщини.

Становлення української архівної системи та формування наукових і правових підходів до реституційного процесу відбувалися у період національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр., але заплановані реформи не були реалізовані в силу зміни політичної ситуації та втратою Україною незалежності. 1991 рік став роком відновлення заходів у сфері повернення культурних цінностей та початком реалізації державної політики, спрямованої та повернення культурного надбання українського народу, зокрема й архівної спадщини. Багатовекторність державних ініціатив полягала у:

1) створенні законодавчої бази для забезпечення процесу повернення архівної україніки;

2) формуванні теоретичної та методичної основи для виявлення, обліку та описування архівної україніки, що відображено у державних програмах – «Національна архівна інформаційна система (НАІС) «Архівна та рукописна Україніка» (1991 – 1996 рр.) та «Архівна україніка» (2008 р.), науковий потенціал яких втілювався у роботі Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (УНДІАСД), Інституту української археографії та джерелознавства НАН України ім. М.С. Грушевського, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського;

3) діяльності Укрдержархіву, спрямованій на виявлення архівної україніки, у вигляді ухвалених ним рішень «Про створення баз даних на зарубіжні документи історико-культурної спадщини України та документи іноземного походження з історії України» (2001 р.), «Про підготовку основних засад міжвідомчої програми «Архівна спадщина української еміграції та діаспори ХХ ст.» (2002 р.), «Про виявлення зарубіжної архівної україніки державними архівними установами України» (2006 р.);

4) розвитку міжнародного співробітництва у сфері повернення архівної україніки на державному та галузевому рівнях.

У підрозділі 2.2. *«Заходи органів державної влади України з поповнення Національного архівного фонду документами архівної україніки»* охарактеризовано процес створення та основні напрями діяльності *Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей* (НК, 1992 – 1999 рр.) та *Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон* (ДСК, 2000 – 2011 рр.).

Мета та завдання НК, яку очолював О. Федорук, полягали у пошуку та поверненні в Україну культурних цінностей з-за кордону, у тому числі архівної україніки, впровадженні державних програм «Повернуті імена» (1996 р.) та «Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення» (1999 р.), налагодженні співробітництва з українською діаспорою, що відображено у її публічних звітах та виданнях.

Правонаступницею НК стала ДСК, на яку, окрім завдань НК, покладено контроль за вивезенням та ввезенням культурних цінностей. Керівниками ДСК були О. Федорук (2000 – 2004 рр.), В. Корнієнко (2004 – 2005 рр., 2007 р.),

Ю. Савчук (2008 – 2011 рр.). ДСК сформувала мережу територіальних органів, які контролювали переміщення культурних цінностей у пунктах митного пропуску через державний кордон України, розробляла нормативно-правову базу. Після ліквідації ДСК у 2011 р. її функції делеговані Міністерству культури України.

НК та ДСК здійснили масштабну роботу з пошуку та повернення в Україну культурної спадщини, внаслідок якої передано близько 350 тис. одиниць архівних документів, рукописів, друкованих видань, творів мистецтва, археологічних пам'яток, нумізматичних колекцій тощо.

У підрозділі 2.3 *«Створення та особливості функціонування Центрального державного архіву зарубіжної україніки»* розглянуто діяльність профільної архівної установи у сфері пошуку, виявлення, організації зберігання та використання документальної спадщини зарубіжних українців.

З 2007 р. ЦДАЗУ працює над встановленням контактів з українською діаспорою в різних країнах світу, в результаті чого впродовж 2007 – 2014 рр. в архіві було сформовано 58 архівних, 4 бібліотечних та один музейний фонд. Окрім цього, ЦДАЗУ розробляє методичні рекомендації з організації пошуку, експертизи цінності, науково-технічного опрацювання документів архівної україніки, а також працює над реєстром *«Архівна україніка у світі»* та підготовкою тематичних переліків документів з фондів архіву. Репрезентативною є науково-просвітницька, екскурсійна та виставково-експозиційна діяльність архіву.

Таким чином, державна політика України щодо повернення документальних колекцій архівної україніки реалізовувалась шляхом формування законодавчої та наукової бази, створення спеціальних органів державної влади та профільної архівної установи.

У третьому розділі *«Колекції архівної україніки: сучасна локалізація та джерельно-інформаційний потенціал»* простежено організаційні процеси передачі документів архівної україніки до установ України, визначено типологізаційні характеристики, склад та кількісні показники джерельних комплексів архівної україніки, їх інформаційний потенціал.

У підрозділі 3.1. *«Особливості комплектування архівів України документами архівної україніки»* окреслено організаційні заходи МЗС України, Мінкультури України, НК та ДСК, Укрдержархіву та відповідних органів влади іноземних держав, які виступили посередниками між фондоутворювачами та архівами України у поповненні НАФ документами архівної україніки.

Організація передачі документів відбувалась шляхом багаторівневого міжнародного співробітництва, на основі укладених договорів про співпрацю в культурній сфері, у т. ч. в архівній галузі. Однак, більшість документів передавались в Україну за приватною ініціативою представників української діаспори.

Географія надходжень документів – країни Західної, Центральної та Східної Європи (Німеччина, Франція, Велика Британія, Швейцарія, Австрія, Угорщина, Словаччина, Чехія, Румунія, Польща, Росія та ін), США, Канада,

Бразилія, Австралія тощо. За інтенсивністю передачі архівних матеріалів переважали США, Канада, Німеччина та Росія. Найбільша кількість документів надійшла у 1994 – 1995 рр., 2006 р., 2010 – 2012 рр. та 2014 р., а найменші показники спостерігались у 1991 – 1993 рр., 2003 – 2005 рр. та 2007 – 2009 рр.

Розподіл нових надходжень здійснювався згідно тематики документів та профілю установ серед центральних державних архівів України, місцевих (обласних) архівів та установ НАН України; бібліотек університетів, державних музеїв та бібліотек, а також громадських та наукових організацій. Найбільший обсяг документів надійшов на зберігання до ЦДАМЛМ України та ЦДАЗУ. Однак значний розрив між започаткуванням процесу передачі (1990-ті рр.) та заснуванням ЦДАЗУ (2007 р.) призвів до порушення цілісності окремих колекцій та розпорошеності фондів між різними архівосховищами.

У підрозділі 3.2. *«Типологія та склад джерельних комплексів архівної україніки»* здійснено аналіз та класифікацію документів архівної україніки за видовою, тематичною та хронологічною ознаками. Специфіка типології документів, переданих в Україну у 1991 – 2014 рр., полягає у тому, що вони надходили переважно у складі джерельних комплексів, які містять писемні (актові та діловодні документи, мемуари, епістолярії), зображальні (іконографічні, картографічні, фотодокументи), звукові (аудіовізуальні), речові (музейні предмети) джерела. Серед переданих документів за територіальною ознакою домінували матеріали, які утворилися внаслідок діяльності українських інституцій та окремих осіб у діаспорі; за номінальною ознакою – документи урядових установ УНР, ЗУНР, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, ДЦ УНР в екзилі; українських дипломатичних місій; військових структур та формувань; українських громадських, наукових, освітніх, релігійних організацій та об'єднань та рухів за кордоном; представників української діаспори, більшість з яких датується ХХ ст., але окремі з них торкаються періоду ХVІ – ХІХ ст. та початку ХХІ ст.

У дослідженні запропоновано поділ комплексів архівної україніки за принципом походження та врахуванням історії фондоутворювачів на документи колективного (офіційного) походження, які виникли в результаті діяльності державних органів, громадсько-політичних, культурно-освітніх організацій, та документи особового походження (особові архіви українських діячів).

Серед колекцій офіційного походження найбільш репрезентативними за складом документів є архіви ДЦ УНР в екзилі, Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні (Швейцарія), Українського православного братства ім. митрополита В. Липківського, колекція документів УПА тощо. У роботі здійснений поглиблений аналіз видового складу документів фондів «Уряд УНР в екзилі» (ф. 5235), «Українська надзвичайна дипломатична місія УНР у Швейцарії, Берн» (ф. 4211) ЦДАВО України та «Світовий конгрес вільних українців (СКВУ)» (ф. 36) ЦДАЗУ.

Найчисельнішу частину переданих колекцій складають документи відомих українських митців, науковців, істориків, письменників, поетів,

композиторів, хореографів, акторів, художників, кінорежисерів, громадсько-політичних та церковних діячів, більшість з яких опинилася за кордоном внаслідок еміграційних процесів кін. XIX – XX ст. (фонди В. Авраменка, В. Барки, І. Біра, І. Борщака, В. Вовк, П. Зленка, А. Жука, Л. Морозової, О. Олеся, О. Ольжича, М. Садовського, У. Самчука, Н. Світличної, С. Сірополка, родини гетьмана П. Скоропадського, Л. Українки та родини Косачів, родини Фальц-Фейнів, Г. Черінь та ін.). У роботі здійснений порівняльний аналіз систематизації та складу документів особових фондів М. Бутовича (ЦДАВО України, ЦДАМЛМ України) та О. Пріцака (НБ НаУКМА), що виявив видові особливості документів, які включають біографічні та творчі матеріали, офіційне та приватне листування тощо, які відтворюють індивідуальний образ та біографію діячів, їх творчої лабораторії.

У підрозділі 3.3. *«Джерельно-інформаційний потенціал документальних колекцій та напрями їхнього використання»* архівна україніка розглядається з точки зору історичного джерела, як носій історичної інформації, що виник у результаті еміграційного руху кін. XIX – XX ст. та діяльності значної кількості діаспорних товариств, організацій, інституцій та її окремих представників.

Колекції архівної україники репрезентують широке тематичне різноманіття. Документи офіційного походження дають можливість дослідити значне коло проблем політичної та соціокультурної історії України XX ст., передусім доби національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр., міжвоєнного та повоєнного періодів, у т. ч. діяльність українських товариств та організацій за кордоном, історію міжнародних відносин та української дипломатії. Джерельна інформація документів фондів ДЦ УНР в екзилі, Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні (Швейцарія), УПА актуалізована у наукових працях Д. Будкова, Д. Веденєєва, О. Кучерука, В. Парандія, І. Патриляка, В. Сергійчука, В. Яблонського та ін. Тема діаспорознавства – вивчення історії української еміграції та діаспори в цілому, окремих її інституцій, різних аспектів науково-освітнього та духовно-релігійного життя, а також українського студентського руху за кордоном, відображена у працях А. Атаманенко, О. Гуменюк, О. Дудніка, Ю. Недужка, Ю. Мартинюка, В. Піскун та ін. Однак залишається неактуалізованим інформаційний потенціал низки фондів ЦДАЗУ, зокрема Українського визвольного фонду (УВФ), Світового конгресу вільних українців (СКВУ), Центрального союзу українського студентства (ЦЕСУС), Української національної єдності у Франції (УНЄ) та ін.

Архівна україніка особового походження є складовою досліджень з біографістики, історії української громадсько-політичної думки, науки, літератури та мистецтва. Серед переданих документів найбільш дослідженими є автографи Т. Шевченка, Л. Українки, О. Олеся, О. Ольжича, П. Скоропадського, С. Сірополка, В. Барки, У. Самчука, М. Бутовича, О. Пріцака тощо. Однак, поглибленого вивчення та введення до наукового обігу потребують архіви поетів В. Вовк, Г. Черінь, композиторів Л. Грабовського та Р. Ревакевича, ученого І. Пулюя, письменниці Е. Андіївської, художників

Г. Мазуренко та М. Радиша, які містять цінні біографічні та творчі матеріали (оригінали і чернетки праць, епістолярії, ескізи, малюнки, фотодокументи, нотні записи та ін.).

Таким чином, процес актуалізації архівної україніки є недостатнім, що пов'язано з великим обсягом неупорядкованих надходжень, тривалою роботою з їх наукового опрацювання.

У додатках до дисертації представлені зведені переліки документів (колекцій) архівної україніки, переданих в Україну у 1991 – 2014 рр. Вони містять стислу характеристику, хронологічні межі переданих матеріалів, відомості про роки їх передачі, установу або особу, що їх передала, країну, з якої вони надійшли, місце їх сучасного зберігання та обсяг. Крім того, укладені діаграми та графіки відображають географію та кількість надходжень у хронологічній послідовності.

У **Висновках** узагальнено результати дисертаційного дослідження, що виносяться на захист:

– Аналіз стану наукової розробки проблеми засвідчив домінування фрагментарного підходу до вивчення архівної україніки, відсутність узагальнюючих праць з комплексним аналізом та оглядом колекцій архівної україніки, переданих в Україну у 1991 – 2014 рр. Джерельну базу дослідження склав комплекс архівних та опублікованих документів, складовою якого є архівні фонди та описи справ фондів. Загалом було опрацьовано описи та документальний склад понад п'ятдесяти фондів ЦДАЗУ, вісімнадцяти фондів ЦДАМЛМ України, шести фондів ЦДАВО України та трьох фондів архіву НБ НаУКМА;

– З'ясовано, що Закони України «Про НАФ та архівні установи» (1993 р.) та «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» (1999 р.) стали основою юридичного врегулювання процесу передачі в Україну колекцій архівної україніки, розвитку міжнародного співробітництва у сфері культури. Наукове забезпечення діяльності державних інституцій з повернення архівної україніки здійснювалось за рахунок розробки методичного та категоріально-понятійного апарату, складання облікових реєстрів та створення зведеної бази даних архівної україніки;

– Встановлено, що НК та ДСК відіграли провідну роль у поповненні НАФ документами архівної україніки. Виявлено, що практичним результатом роботи інституцій стали передача та повернення в Україну близько 350 тис. одиниць архівних документів, що знайшло відображення у складених автором додатках. НК та ДСК брали активну участь у засіданнях міжурядових комісій з проблем повернення та збереження культурних цінностей, переміщених під час Другої світової війни. На нашу думку, рішення про ліквідацію цих органів сповільнило процес виявлення та повернення архівної україніки;

– Висвітлено історію створення та основні напрями діяльності ЦДАЗУ спрямовані на пошук, облік, організацію зберігання та вивчення документів архівної україніки, встановлення зв'язків з інституціями української діаспори (Бібліотекою і архівом ім. Т. Шевченка Союзу Українців у Великій Британії,

Українським музеєм-архівом у Клівленді (США) та ін.) та її окремими представниками, внаслідок чого архівом сформовано 58 фондів (загальною кількістю 3457 справ);

– Визначено, що більшість документів надійшла на зберігання до архівів України від представників діаспорних організацій і товариств, наукових установ зарубіжних країн, а також від окремих осіб та установ, які діють в Україні та співпрацюють з організаціями української діаспори. Найчастіше документи передавалися в дар, що закріплювалось актами приймання-передавання, після чого направлялись на зберігання до профільної архівної установи. Найбільша кількість переданих матеріалів зосереджена у центральних державних архівах України – ЦДАЗУ та ЦДАМЛМ України. Узагальнюючий перелік колекцій архівної україніки, переданих в Україну у 1991 – 2014 рр., вміщено у додатках;

– З’ясовано географію надходжень документів, яка охоплює країни Західної, Центральної та Східної Європи, США, Канаду, Бразилію, Австралію тощо. Найбільший відсоток матеріалів архівної україніки надійшов із США, Канади, Німеччини та Росії. Хронологічні межі переданих (повернених) документів переважно охоплюють ХХ ст., однак зустрічають документи, датовані XVII – XIX ст. та поч. ХХІ ст. Виявлено, що специфіка типологізації документів архівної україніки, переданої у 1991 – 2014 рр., полягає у тому, що вони надходили у складі документальних комплексів, які містять писемні, зображальні, звукові та речові джерела, тому було запропоновано поділ архівної україніки за принципом походженням та врахуванням історії фондоутворювачів на документи офіційного та особового походження. Найбільшими за обсягом переданих документів, є зібрання О. Прицака (понад 30 тис. од. зб.), Є. Штендери (понад 45 тис. од. зб.), О. Олеся (понад 2 тис. од. зб.), Уряду УНР в екзилі (понад 2 тис. од. зб.) та ін.;

– Виявлено, що документи архівної україніки містять цінний джерельний потенціал для вивчення суспільно-політичної, соціокультурної та церковної історії України ХХ ст., історії дипломатії, української еміграції та діаспори у світі. Через те, що значна кількість документів надійшла в Україну упродовж останніх років, сьогодні залишається неактуалізованою джерельна інформація фондів ЦДАЗУ (українських організацій та установ, що діяли в Канаді, США, Чехії, Словаччині тощо, діячів культури, мистецтва та науки – І. Борщака, П. Голубенка, А. Жуковського, Г. Черінь та ін.), ЦДАМЛМ України (особових колекцій В. Авраменка, В. Вовк, Ю. Косача, М. Радиша та ін.), а також ЦДІАЛ України (документи І. Пулюя, табору військовополонених вояків I-ої дивізії УНА, м. Беллярія-Ріміні та ін.);

– Встановлено, що до наукового обігу залучено частину переданих в Україну документів. Вважаємо за доцільне висловити низку пропозицій щодо їх подальшого використання: укласти зведений перелік фондів архівної україніки; підготувати анотовані міжархівні путівники; здійснювати передачу (повернення) документів шляхом обміну цифровими та фотокопіями документів; створити віртуальний електронний архів колекцій архівної

україніки, що запобігатиме порушенню принципу неподільності архівних фондів та надаватиме доступ до документів архівної україніки через мережу Інтернет, об'єднуючи частини однієї колекції з архівів різних країн світу в одній електронній базі даних та інтегруючи їх в єдиний інформаційний простір. Дослідження проблеми поповнення НАФ документами архівної україніки, процесу їх передачі (повернення) в Україну, вивчення самих документів як історичного джерела, дає підстави підтримати тезу про виокремлення нового наукового напрямку в українському архівознавстві та джерелознавстві – «архівна україніка».

Таким чином, колекції архівної україніки є невід'ємною частиною НАФ та історико-культурної спадщини українського народу, складовою джерельної бази історичної науки, свідченням єдності української нації та її інтегрованості у світове співтовариство.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні результати дисертаційного дослідження:

1. Кулініч М.Ю. Архівна україніка і діяльність Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (2000–2011 рр.): короткі підсумки / М.Ю. Кулініч // Архіви України. – 2013. – Вип. 3 (285). – С. 11–20.

2. Кулініч М.Ю. Діяльність Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей (1992–1999 рр.) / М.Ю. Кулініч // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць. – 2013. – Вип. 71 (№ 4). – С. 207–213.

3. Кулініч М.Ю. Діяльність державної архівної служби України та наукових інституцій у сфері реституції та повернення архівної україніки / М.Ю. Кулініч // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. XXXIX. – С. 293–298.

4. Кулинич М.Ю. «Архивы без границ»: архивные фонды личного происхождения, переданные из Российской Федерации в Украину [Електронний ресурс] / М.Ю. Кулинич // Международный электронный научно-практический журнал «Перспективы науки и образования». – 2014 – № 2 (8). – С. 185–189. – Режим доступа до журн.: https://pnojournal.files.wordpress.com/2014/02/pdf_140235.pdf. – Назва з екрану.

5. Kulinich M.J. Collections of archives of Ukrainica: transfer and modern localization in the archives of Ukraine / M.J. Kulinich // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. – 2014. – № 2 – P. 31–35.

Публікації, що додатково відображають результати дисертаційного дослідження:

6. Кулініч М.Ю. Повернені та передані в Україну архівні колекції особового походження / М.Ю. Кулініч // Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань:

проблеми взаємодії на сучасному етапі: матеріали наук. конф. з міжнар. участю 14 берез. 2013 р., м. Київ. – К., 2013. – С. 95–98.

7. Кулініч М.Ю. Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон: повернення архівних колекцій зарубіжної україніки / М.Ю. Кулініч // Дні науки історичного факультету: матеріали VI Міжнар. наук. конф. молодих учених. – К., 2013. – Вип. VI. – Ч. 7. – С. 49–51.

8. Кулініч М.Ю. «Повернена та передана в Україну архівна україніка особового походження (1993–2011 рр.)» / М.Ю. Кулініч // Глухівські наукові читання-2013: 3б. матеріалів III Міжнар. наук. конф. молодих вчених та студентів, присв. 270-літтю укладення «Прав за якими судиться малоросійський народ». – К., 2013. – С. 49–50.

9. Кулініч М.Ю. Державна політика України щодо повернення архівної україніки та основні напрямки її реалізації / М.Ю. Кулініч // Матеріали XII Міжнар. наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених [«Шевченківська весна 2014: Історія»]. – К., 2014. – С. 507–510.

10. Kulinich M.J. The Central State Archives of Foreign Ucrainica as documentary center of Ukrainian Diaspora / M.J. Kulinich // The First International Conference on History and Political Sciences (March 24, 2014), Vienna: «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. – 2014. – P. 19–24.

АНОТАЦІЯ

Кулініч М.Ю. Архівна україніка: історія повернення, типологія, джерельно-інформаційне значення (1991 – 2014 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. – К., 2015.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню процесу повернення колекцій архівної україніки та його державного та організаційного, законодавчого та наукового забезпечення. Висвітлено історію створення та діяльність спеціальних державних органів, що координували процес повернення в Україну культурних цінностей у цілому та архівної україніки зокрема – Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей (НК) та Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон (ДСК), а також профільної архівної установи – Центрального державного архіву зарубіжної україніки. Окреслено специфіку типології та склад, місця сучасної локалізації, географію надходження та кількісні показники, а також джерельно-інформаційний потенціал повернених документальних комплексів, які надійшли на постійне зберігання в Україну у 1991 – 2014 рр.

Ключові слова: архівна україніка, колекції архівної україніки, культурні цінності, Державна архівна служба України (Укрдержархів), Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей (НК), Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон (ДСК), Центральний державний архів зарубіжної україніки (ЦДАЗУ).

АННОТАЦИЯ

Кулинич М.Ю. Архивная украиника: история возвращения, типология, источник-информационное значение (1991 – 2014 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Министерство образования и науки Украины. – К., 2015.

В диссертации на основе анализа историографии, архивных и опубликованных источников осуществлено комплексное исследование процесса возвращения коллекций архивной украиники, определена специфика типологии и состав возвращенных документов в Украину в 1991 – 2014 гг.

Рассмотрено законодательное и научное обеспечение деятельности государственных учреждений в сфере возврата архивного украиники, которое представлено Законами Украины «О НАФ и архивных учреждениях» (1993 г.) и «О вывозе, ввозе и возвращении культурных ценностей» (1999 г.), а также осуществлялось за счет разработки методического и категориально-понятийного аппарата, составления учетных реестров и создания сводной базы данных архивной украиники.

Освещен процесс создания и результаты деятельности специальных государственных органов, координировавшие процесс возвращения в Украину культурных ценностей в целом и архивной украиники в частности – Национальной комиссии по вопросам возвращения в Украину культурных ценностей (НК) и Государственной службы контроля за перемещением культурных ценностей через государственную границу (ГСК), а также профильной архивного учреждения – Центрального государственного архива зарубежной украиники.

Установлены источники комплектования архивов Украины документами архивного украиники и места их современной локализации, а именно большинство документов поступило в архивы Украины от представителей диаспорных организаций и обществ, научных институций зарубежных стран, а также от отдельных лиц и учреждений, которые действуют в Украине и сотрудничают с организациями украинской диаспоры. Распределение новых поступлений осуществлялось согласно тематики документов и профиля учреждений среди центральных государственных архивов Украины, местных (областных) архивов и учреждений НАН Украины; библиотек университетов, государственных музеев и библиотек, а также общественных и научных организаций.

Определена география поступления переданных архивных собраний, которая охватывает страны Западной, Центральной и Восточной Европы, США, Канаду, Бразилию, Австралию и др., а также хронологические рамки документов, которые преимущественно охватывают XX в.

Выяснено, что специфика типологизации документов архивного украиники, переданных в 1991 – 2014 гг., заключается в том, что они поступали в составе

документальных комплексов, содержащих письменные, изобразительные, звуковые и вещественные источники, вследствие чего было предложено разделение архивной украиники по принципу происхождения и учета истории фондообразователя на документы официального и личного происхождения.

Проанализировано значение документных комплексов архивной украиники как исторического источника, их информационный потенциал и определены основные направления их использования для исследования проблем общественно-политической, социально-экономической и культурной истории Украины. Установлено, что актуализирована и включена в научный оборот лишь часть переданных в Украину документов. Сформулирован ряд предложений, относящихся к использованию переданных в Украину документов архивной украиники.

Ключевые слова: архивная украиника, коллекции архивной украиники, Государственная архивная служба Украины (Укргосархив), Национальная комиссия по вопросам возвращения в Украину культурных ценностей (НК), Государственная служба контроля за перемещением культурных ценностей через государственную границу (ГСК), Центральный государственный архив зарубежной украиники (ЦДАЗУ).

ANNOTATION

Kulinich M.J. Foreign Ukrainica: History of Resumption, Typology, Source and Information Value (1991 – 2014). – Manuscript.

The thesis for candidate's degree of historical sciences in specialty 07.00.06 – Historiography, Source Studies and Special Historical Disciplines. – Taras Shevchenko Kyiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2015.

The thesis is devoted to a complex research of the processes of resumption of the archival collection of the Foreign Ukrainica and its public and institutional, legal and scientific ensuring. Illustrated the history and activity of special state agencies that coordinated the process of resumption to Ukraine the cultural heritage in general and including foreign Ukrainica – National Commission on the Restitution of Cultural Treasures to Ukraine (NC) and State Service for Control over Transferring of Cultural Treasure Across the State Border (SSC), as well as profile archive – The Central State Archives of Foreign Ukrainica (TSDAZU). Outlined the specificity of the typology and contents, place of modern localization, geography of the acquisition and quantitative indicators, source and information potential of the documentary complexes returned or transferred for permanent storage to Ukraine in 1991 – 2014.

Key words: Foreign Ukrainica, archival collections of the Foreign Ukrainica, the cultural heritage, State Archival Service of Ukraine, National Commission on the Restitution of Cultural Treasures to Ukraine (NC), State Service for Control over Transferring of Cultural Treasure Across the State Border (SSC), The Central State Archives of Foreign Ukrainica (TSDAZU).